

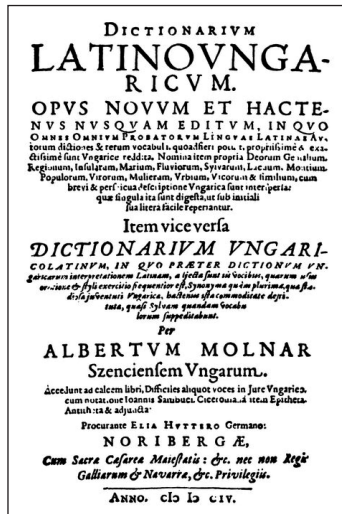
A magyar orvosi nyelv művelőinek néhány jelesebb képviselője: életrajzok

KESZLER BORBÁLA DR.

ELTE, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest

SZENCZI MOLNÁR ALBERT (Szenc, 1574. augusztus 30. – Kolozsvár, 1634. január 17.) költő, író, fordító, a késő reneszánsz kiemelkedő alakja. Szencen, Győrött, Göncön, majd Debrecenben tanult. Göncön tanúja volt Károlyi Gáspár készülő bibliafordítási munkálatainak, a nyomtatásban maga is segédkezett. 1590-től a wittenbergi, drezdai, heidelbergi egyetemen tanult. 1593-tól a strassburgi akadémián filológiai képzettséget, baccalaureátusi fokozatot szerzett, de innen kálvinizmusa miatt eltanácsolták. 1596-ban utazást tett Svájc református városaiban, fölkereste Theodor Bezát is. Három hónapot töltött Itáliában. 1597-től Heidelbergben főként teológiát tanult. 1599-től hazalátogatott, pártfogókat keresett. 1600-tól a heidelbergi, herborni akadémián időzött. Frankfurtban nyomdai korrektorságot tanult. 1603-tól Altdorfban élt; 1604-ben elkészült latin–magyar, magyar–latin szótára, ezt II. Rudolfnak ajánlotta, és személyesen vitte az udvarba. Itt megismerkedett Prága szellemi elitjével, például Keplerrel. 1604-től Altdorfban alkotta legismertebb művét, a Psalterium Ungaricumot. 1607–11-ig Marburgban Móric hesseni fejedelem támogatásával irodalmi tudományos tevékenységet folytatott; 1608-ban megjelentette az átdolgozott Vizsolyi bibliát és az Analecta aenigmaticát, 1610-ben Móric megbízásából a Novae Grammaticae

caet, 1611-ben szótárának bővített, új kiadását, s még ebben az évben feleségül vette Ferinari Kunigundát. 1612-ben mellékletekkel bővítve újból kiadta Oppenheimben az átdolgozott Bibliát. 1612-ben családjával hazatért; további munkásságához igyekezett újabb pártfogókat keresni. Először Batthyány Ferenc udvari prédikátora volt Rohoncon, Szalonakon, Németújváron, majd pap Komáromban. 1615-től Oppenheimben volt kántor, majd iskolai rektor; itt készült művei: Lusus poetici (1614), Idea Christianorum (1616), Postilla Scultetica (1617), Secularis concio evangelica (1618). 1619-től Heidelbergben Bethlen Gábor és a pfalzi udvar támogatta; ekkor készült az Imádságos könyvecske (1621) és szótárának 3., átdolgozott kiadása (1621). 1622-ben Heidelberg elfoglalása után Hanauba menekült; Bethlen és a pfalzi udvar között diplomáciai megbízást teljesített. 1624-ben Bethlen hívására hazatért, lefordította Kálvin Institutióját (1624). 1625-től Kassán élt, valószínűleg tanárként. Kiadta a Consecratio templi novi (1625) és Az legfőbb jóról (1630) című műveit. 1630-tól egyházi szolgálatban állt Kolozsvárott, támogatóit elvesztette. – Első alkotói korszakában (1616-ig) a 16. századi reformáció irodalmi-kulturális hagyományait folytatta. Az egyetemes szentírástudomány értelmezéséből nőttek ki tudományos tervei; ennek legfőbb célja a Biblia újbóli, javított kiadása, de ez megkívánta a szükséges segédeszközök fejlesztését is. Szótára, grammatikája jelentős lépés nyelvhasználatunk egységesebbé válásához, a tudatos, tudományos igényű nyelvszemlélethez, a magyar irodalmi nyelv kialakulásához. Műve hosszú ideig meghatározó a szótárirodalomban, az oktatásban. Szótárához a kortárs francia és német szótárakat, különösen a Calepinus-szótárt használta forrásként, de jelentős ókori és reneszánsz irodalmi, irodalomelméleti-művelődési anyagot

Szenci Molnár Albert szótárának belső címlapja

Levelezési cím:

Dr. Keszler Borbála
ELTE, Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.
Telefon: (36-1) 386-8051 Távmásoló: (36-1) 466-6954
E-posta: keszler.b@t-online.hu

Részlet Szenci Molnár Albert szótárából

is beépített szótárába, ezzel az enciklopédia irányába bővítve művét. Szótára 2–3. kiadását göröggel bővítette; a magyar–latin részt pedig a beszélt nyelv fordulataival, közmondásaival (Baryai Decei János Adagiorumából). Teljes zsoltárfordításának (1607) szuverén költői értéke van. A 150 zsoltárt 130 dallamra szerezte, kb. ugyanennyi versformára, gazdag rímeléssel; ezzel a régi magyar költészet formailag egyik leginkább poétizált életművét hozta létre. Zsoltárátköltése egyike a legtöbbször kiadott magyar nyelvű könyveknek; zsoltárainak többsége a legismertebb gyülekezeti énekek közé tartozik, köztük olyan költői remekművek, mint a 42. („Mint a szép híves patakra...”) és a 90. („Tebened bízunk...”). A pfalzi iskolakultúra és oktatásügy alapelveit közvetítette Syllecta Scholastica (1621) című műve, amelyben az anyanyelvű oktatásnak és a lányok tanításának szükségességét hangoztatta. Részletesen bemutatta az alsó-pfalzi tantervet (Institutio iuventutis; 1621). Mindez nagy hatással volt a magyar protestáns iskolakultúra szerkezetének, tananyagának kialakítására; ehhez szabták a debreceni, sárospataki, pápai, nagyenyedi iskolai törvényeket. A harmincéves háború kitörése után éleződő politikai-ideológiai küzdelemben Bethlen Gábor politikáját, művelődési terveit támogatta; segítette a gyulafehérvári akadémia megszervezését, közbenjárt H. Alsted, H. Bisterfeld, M. Opitz professzori meghívása ügyében. Ekkori művei nagyrészt fordítások.

APÁCZAI CSERE JÁNOS 1625-ben született. Iskoláit szülőfalujában kezdte, s itt is tanult alighanem 1636-ig, amikor a magasabb fokú középiskolai stúdiumokra Kolozsvárra került. Kolozsvárott nagy hatással volt rá mestere, Porcsalmi András, aki magánúton is oktatta tehetséges növendékét, s felkeltette érdeklődését a természettudományok iránt. Minden valószínű-

ség szerint 1642–43-ban kezdte meg akadémiai tanulmányait a fejedelmi székhelyen, Gyulafehérváron.

Az erdélyi művelődés e régi központjában már a középkorban jelentős káptalani iskola működött. Bethlen Gábor szerette volna akadémiai rangra emelni, s ennek érdekében neves külföldi tanárokat hívott meg: Alsted Henriket, Bisterfeld Henriket, Piscator Lajost. Működésük kezdetét a nagy fejedelem már nem érthette meg, de utóda, I. Rákóczi György alatt az akadémia épületei elkészültek, könyvtára tovább gyarapodott: Gyulafehérvár méltón betöltötte irányító szerepét. Ez a működés egészében vallásos jellegű volt, de a XVII. század derekán már ezen a vallásos művelődésen belül kezdtek megjelenni a világi tudományosság életeredményei. Bisterfeld, Apáczai professzora nyilvános előadásain hirdette, hogy a Biblia magyarázata enciklopédikus tudást, kiterjedt tudományos ismereteket követel, s maga is szívesen foglalkozott természettudományokkal, mint mondták: philosophia naturalisszal. Kísérletei,

korai Hatvaniként, ördögösség hírébe keverték. Apáczait Bisterfeld hatása indította el az enciklopédikus műveltség megszerzésének útján.

Apáczai Geleji Katona István református püspök támogatásával kijutott Hollandiába. Leyden, Utrecht és Harderwijk egyetemén öt esztendőt töltött, s alaposan megismerkedett a nyugati tudományosság eredményeivel. Elsősorban a keleti (héber, arab) nyelvészet vonzotta, de – mint írja – „keserű irigységgel” forgatta a nyugati nemzetek nyelvén kiadott különböző szaktudományi, főleg természettudományos műveket is. Hamarosan megérlelődött benne az elhatározás egy magyar nyelvű enciklopédikus kézikönyv megalkotására.

Közben azonban szívós kitartással merült el a legkülönbözőbb stúdiumokban: elsősorban a hittudományban és a keleti nyelvészetben. Mestere a híres ortodox teológus, Gisbert Voetius volt. Teológiai doktori fokozatát nem Utrechtben, hanem Harderwijk újonnan alapított egyetemén szerezte meg 1651 áprilisában: első felavatottja volt a friss univerzitásnak. 1651 nyarán – egyik leveléből tudjuk – betegeskedett. Ennek ellenére 1651 őszén megnősült: szeptember 30-án a Katalin-templomban esküdött meg Aletta van der Maetl, egy tudós utrechti család lányával.

Apáczai tudományos gondolkodásának kialakulásában döntő szerepet játszott Descartes eszméinek megismerése. A nagy francia bölcselelő már 1629-ben a szabad Németalföld lakója volt, tanai minden más országnál előbb vertek gyökeret. Descartes filozófiájának elismerése többnyire kapcsolatba került a napközéppontú világrendszer kérdésével; a Descartes-tanítványok mind Copernicus és Galilei hívei voltak. Apáczai is mély meggyőződéssel állt a modern tudományos világkép vallói közé, holott a konzervatív egyházi körök a vallás és a Biblia tekintélyének sérelmét látták benne. Apáczai Csere János hívő lélek volt és maradt élete végéig, vallásos világnézete nem egy ponton meg is akadályozta abban, hogy Descartes filozófiáját végiggondolhassa. Magatartásának újdonsága abban állott, hogy őszintén meg volt győződve a világi tudományosság értékéről, s nem rendelte alá a vallásnak. Descartes-tal együtt azt tanította, hogy a Biblia a nép nyelvén és értelmi színvonalán magyarázza a dolgokat, s természettudományos megállapításai mindig a tapasztalattal ellenőrizendők.

Apáczai az 1652. év vége felé hazahívó levelet és útiköltséget kapott az erdélyi egyház püspökétől, Csulai Györgytől. A meghívásnak nem tudott azonnal eleget tenni. Családi körülményei, újszülött gyermekének életkora maradásra kényszerítették a következő év nyaráig. Ezt a háromnegyed évet használta ki Encyclopaediája gyors sajtó alá rendezésére; erőltetett munkával sem készült el vele Hollandiában, az utolsó három részt már Gyulafehérvárról küldte ki Utrechtbe, Waesberg János mester könyvnyomtató műhelyébe.

A kis család hosszú és nehéz utazás után 1653. augusztus 29-én tért haza Gyulafehérvárra. Gyulafehérvárt Apáczai az aka-

démia gimnáziumi (triviális) tagozatán a poétikai osztályban kapott tanári állást. Reformterveit hamarosan előterjesztette, s miattuk éles ellentétbe került tanártársaival, akiket szellemi fölénye és kemény, következetes jelleme is nyomasztották. Apáczai, a puritán eszmék híve, egyébként is hazaérkezése pillanatától fogva gyanú alatt állott. 1653-ban az erdélyi országgyűlés halálbüntetéssel fenyegető szakaszt iktatott a törvénykönyvbe az újítók ellen. Nagy bátorságra és jellemerőre vall Apáczai részéről, hogy ilyen körülmények között is nyíltan kiállt puritán-presbiteri meggyőződése mellett.

1653 novemberében tartott gyulafehérvári székfoglalója szép bizonyossága messze tekintő szellemének, tudásának és erkölcsi erejének. A bölcsesség tanulásáról értekezve, nagyszabású buzdító beszédet intézett az egybegyűltekhez az antik retorika műfaji szabályai szerint. Kifejtette, hogy „bölcsesség”-en a tudományok egész körét, a teljes enciklopédiát érti, s terjedelmes áttekintést közölt a filozófia történetéről, kiemelte az arab művelődés érdemét az antik hagyomány fenntartásában. Jól látta a reneszánsz jelentőségét a kultúra megújításában. Rámutatott a magyar elmaradottság okaira, ipari elesettségre, iskola-rendszerünk elhanyagolt voltára. Az ifjúság szeretetét nagyon hamar megnyerte, a többi, Bethlen Miklóstól *asinus*-nak minősített tanár nagy bosszúságára.

A tudás- és jellembeli fölény, a politikailag kárhoztatott meggyőződés a jóakarát híján levő környezetben elég volt arra, hogy Apáczai helyzetét veszedelmessé tegye. Próbált pedig védekezni is: hithűsége bizonyítására vallási disputát tartott 1653 karácsonyán; a következő évben megjelent két művét pedig a fejedelmi ház ifjú sarjának, I. Rákóczi Ferencnek ajánlotta. Ez a két mű a Magyar Logikácska és a Fortius flamand humanista műveiből összeállított Tanács. A logikai kézikönyv az Encyclopaediához képest nem ad többet, érdekessége mégis, hogy a fejedelmi gyerekek kedvéért „példákkal világosította meg”. A Tanács Apáczai legszebb nevelő irata. Latin eredetijét nemcsak nagy önállósággal dolgozta fel, hanem párbeszéd formájába is öntötte, s ezzel elevenebbé, pezsgőbbé tette. A „tanulásban elcsüggedt ifjút” a tudományok művelésének magas elvi szempontjaival és a tudományos munka erkölcsi normáinak ismertetésével akarta tette serkenteni.

Bisterfeldnek 1655 februárjában történt halála után a vezető professzori állást a már előbb meghívott francia származású Basire Izsák, a Londonban kivégzett I. Károly angol király egykori udvari papja foglalta el. Az angol forradalom tette földönfutóvá, könnyen elképzelhető tehát, hogy szívós gyűlölet élt benne a demokratikus egyházkerületi felfogás, a puritanizmus és a presbiteri rendszer hívei ellen. Mindent elkövetett, hogy a fejedelmet az „újító” irányok ellen hangolja, s ez nem mehetett nehezen, hiszen a zsarnoki hajlamú és indulatos I. Rákóczi György maga is tartott az angliai „zűrzavar” magyarországi következményeitől. Bizonyára Basire sugallotta Apáczai próbára tételének gondolatát is. A szokásos őszi záróvizsgán, szeptember 24-én megjelent a fejedelem udvari ki-

séretével, kedvelt embereivel együtt; közöttük volt Keresztúri Pál, Rákóczi hajdani nevelője, aki egyébként Apáczait fiaként szerette. A szokástól eltérően nem valamelyik jeles diák tartott disputációt, hanem maga Basire mondott nagy beszédet az angol independens nézetek veszedelmes voltáról. Szándékos logikai csúsztatásokkal azt igyekezett sugalmazni a fejedelemnek, hogy a magyar puritánusok lényegében a szélsőséges angol independens felfogás álcázott képviselői. A magát türtöztetni nem tudó fejedelem közbe is vágott, és felszólította a jelenlevőket, hogy ha independens felfogású volna közöttük, álljon elő. Basire álnokul tiltakozott, s kijelentette, hogy tudomása szerint ilyen nincs a gyulafehérvári tanári karban. Apáczai azonban érezte a célzást, s bátran megvallotta, hogy nem osztja ugyan az independens nézeteit, de igenis a puritán és a presbiteri eszmék híve. A fejedelem a szemébe vágta, hogy a presbiteri felfogás út az independentizmushoz. Basire folytatta szónoklatát, s most már a feudális közvélemény által nyíltan kárhoztatott presbiteri eszmék ellen fordult. Apáczai megélenkült, úgy érezte, hogy Basire gyenge érveire könnyű lenne megfelelni, s e felfogásának hangot is adott. A fejedelem vitát rendelt el, de Apáczai okfejtésének kibontakozását nem volt türelme megvárni, a disputát félbeszakította, s Apáczait az állásából elbocsátotta, kijelentve, hogy aki a presbiteri elveket ezentúl hirdetni merészeli, azt a Marosba dobhatja vagy a toronyból hányhatja le. Innen kelt szárnyra az a téves nézet, hogy Apáczai elvei miatt életveszedelemben forgott, holott ez a fejedelem részéről csak a jövőre szóló fenyegetés volt, s az egykorú források egyáltalán nem említik, hogy szó lett volna Apáczai pörfelfogásáról.

Apáczai mindenesetre kenyerét veszítette. Kényszerű munkátlanságát védekező iratainak megszerkesztésére fordította. Egészen bizonyos, hogy állástalansága idején Lórántffy Zsuzsanna támogatta, aki Sárospatakra is el akarta vinni igazgatónak (hiszen a nagy hírű Comenius 1654-ben eltávozott a Rákócziak iskolájának éléről); de a fejedelem nem engedte.

A fejedelem haragja lassan mégiscsak megenyhült. Az Apáczai javára működő erők ügyes összjátékának sikerült elérnie, hogy a fejedelem 1656 tavaszán Apáczait a kolozsvári középfokú iskola igazgatójának nevezze ki, s megbízta az intézetnek kollégiummá való fejlesztésével. Ment is örömmel Kolozsvárra. A Farkas utcai templom mellé már az öreg Rákóczi György felépíttette a kollégium épületét, bár a kész iskolát 1655 áprilisában a roppant kolozsvári tűzvész erősen megrongálta, a deákság mégis ide húzódott, mert a régi iskola, az óvárban, ledőléssel fenyegetett. Apáczaira a pusztító tűzvész után főként a szükséges anyagi megerősítés és az igazi tudományos színvonal megeremtése várt. Mindkét feladatának megfelelt. Terveit, iskolaügyi gondolatait 1656. november 20-án Az iskolák feletti szükséges voltáról tartott székfoglaló beszédében fejtette ki. Ez a szónoklat jóval több, mint pedagógiai eszme-futtatás. Apáczai keserű szégyenkezést érzett a magyar elmaradottság, az anyanyelvi művelődés és a magas fokú világi tudományos élet hiánya miatt, s bár az erdélyi viszonyokat csak a művelődés

oldaláról bírálta, éles kritikája rámutatott a bajok okaira, a feudális társadalom szerkezetében rejlő ellentmondásokra.

Ügyes szervezőmunkájának szép bizonyossága, hogy a folyton súlyosbodó, sőt 1658-ban tragikusra forduló politikai viszonyok között is fejleszteni tudta a kolozsvári iskolát, megnyerve Lórántffy Zsuzsánna, Rhédey Ferenc és Barcsay Ákos fejedelm pártfogását. Bethlen János és Váradi Miklós állandó patronusai voltak.

Sokat dolgozott. Elveszett egy Amszterdamban állítólag nyomtatásban is megjelent katekizmusa s egy vitairata az egyházigazgatásról, de ránk maradt az emberi elméről szóló jelentékeny filozófiai disputációja és a Barcsay Ákoshoz benyújtott akadémiai tervezete; az előbbi a magyarországi Descartes-irodalom egyik legszínvonalasabb terméke, az utóbbi pedig az első magyar egyetemi elgondolás. Pázmány 1653-ban alapította meg az első egyetemnek szánt tanintézetet, de az jó ideig csak a papképzés szolgálatában állt. Apáczai tervezetében kibontakozik a teljes négyfakultásos egyetem akadémiai tanáccsal, botanikus kerttel, nyomdával, sőt a deákság ellátását szolgáló ösztöndíjrendszerrel és menzával együtt.

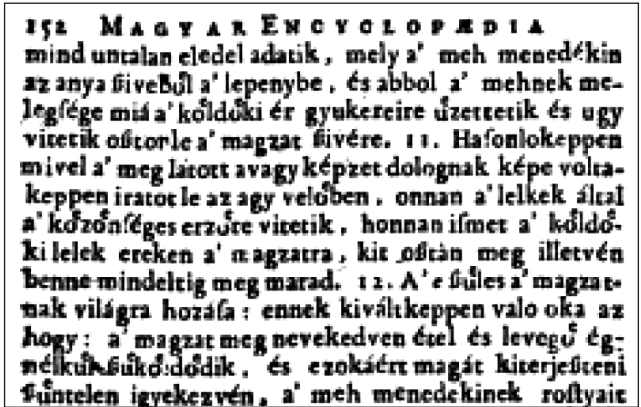
Apáczai utolsó éveinek (1658–1659) munkáját tükrözi a mindmáig kéziratban maradt Philosophia naturalis. A Porcsalmi András másolatában olvasható kézirat a Magyar Encyclopaedia filozófiai és természettudományi részeinek alapos átdolgozása, kibővítése, példákkal való megvilágítása latinul. Apáczai tudományos munkásságának talán ez a legértetesebb terméke. A mű vége felé a szerző makacs betegségére panaszkodik, s ezzel indokolja az egyes részek kidolgozatlan voltát. Valóban súlyos betegség gyötörte, kímélni mégsem tudta magát. 1659 novemberében vitára vállalkozott Veres Ferenc kolozsvári római katolikus lelkésszel, bár életéből már alig néhány hét volt csak hátra. Az óév utolsó óráiban halt meg.

Apáczai Csere János Magyar encyclopaediájának belső címlapja (1659)

Apáczai legjelentősebb műve a Magyar Encyclopaedia. Az Encyclopaedia megszületése hosszas vívódások eredménye volt. Apáczai latinul kezdte, majd magyarul folytatta, s meg kellett küzdenie a nyelv szegénységével, mint ő mondja: „szárazságával”. Ezen természetesen a modern polgári tudományosság szókincsének hiányát értette. Makacs kitartása azonban (Platon és a nyomába lépő görög humanista Theodoros Gaza példájától serkentve) végül is győze-

delmeskedett, s Encyclopaediájának tizenegy részében sikerült magyarul összefoglalnia kora tudományosságának kivonatát. A tizenkettediknek tervezett magyar retorikát már nem tudta megírni, hiszen itt nemcsak a tudomány nyelvét, hanem szinte magát a tudományt is neki kellett volna megalkotnia.

Részlet Apáczai Csere János Magyar encyclopaediájából

Az Encyclopaediát iskolakönyvnek szánta, eredetiségre nem törekedett. A mű kompendiumjellege azonban nem akadályozta a tudományos színvonalnak, sőt Apáczai egész eljárását elméleti tudatosság hatja át. Anyagát kora legszínvonalasabb kézikönyveiből válogatta, a szerkezetet azonban maga alkotta. Apáczainak nem kis érdeme, hogy a legnehezebb kérdésben, anyagának megszerkesztésében érvényesíteni tudta a „világosan és tagoltan” kartézianus elvet. A könyv a descartes-i metafizikával vagy (ha tetszik) ismeretelmélettel indul, s megalapozza az emberi vizsgálódás lehetőségét. Ehhez egészen természetes módon kapcsolódik a dialektika vagy a logika (II–III. rész) mint a gondolkodás tudománya. A számtan és a mértan (IV–V. rész) már a valóság ismeretét készítik elő, de még az elvont elmélet talaján mozognak. A csillagászat (VI. rész) a leginkább matematikai jellegű természettudomány, de jól átvezet a nagy terjedelmű VII. részhez, mely lényegében philosophia naturalis, az élettelen természet, a növényvilág, az állatvilág és az ember biológiai-fiziológiai bemutatása. A „csinálmányok”-ról szóló VIII. rész az emberi kéz műveit rendszerezi. Apáczai ide sorolja a leíró földrajzot, az építészetet és a gazdasági ismereteket. Miután megalapozta és bemutatta a fizikai valóságot, a társadalom felé fordult. A történelem logikusan csatlakozik a társadalmi tudományokhoz (IX. rész), majd a szerző áttér a gyakorlati filozófiára, s ezen a társas együttélés szabályozóit érti: az etikát, a „háztartást” (a családi élet belső rendjét), a politikát és a neveléstudományt (X. rész). A tudományok rendszerét a teológia zárja (XI. rész), a kör önmagába fut vissza: az enciklopédikus tudás, a szerző és kora vallásos világnézetének megfelelően, Istennel kezdődik és ott is végződik.

A mű VII. része (mint már volt róla szó) a természet egész világának, s benne az ember életének részletes leírása. Fizikai földrajzzal, a földfelület leírásával kezdődik. Általános biológia és fiziológia következik ezután, s az orvostudomány is jelentős

helyet foglal el benne, s mind a tünettant, mind a gyógyítást tüzetesen kidolgozza. A természet három országának ismertetése már inkább leíró jellegű: állattan, növénytan, ásványtan

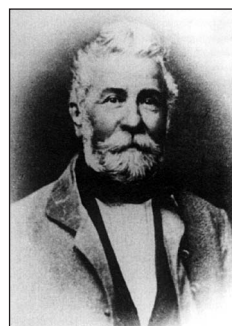
Az Encyclopaediával Apáczai minden elődjénél többre vállalkozott, mert az új polgári tudományosság, a bölcsélet, a mennyiségtan, a természettudományok szókinsét akarta megteremteni, ezeket akarta magyarul leírni. Nyelvtերemő és fogalomalkotó munkájában nagy nehézségei voltak, bár segítséget jelentett számára a XVII. századi nyelvújító mozgalom kíválságainak, Geleji Katona Istvánnak (Magyar Grammatikácska 1645), Mikolai Hegedűs Jánosnak (A mennyei igazságnak tüzes oszlopa 1648, utószó), Megyesi Pálnak (Dialogus ecclesiastico-politicus 1650, előszó) a munkássága, akik bőven értekeztek a magyar nyelvről, és egész sor új műszót és képzési módot ajánlottak. Apáczai tanult tőlük, s a teológiai-filozófiai fogalmak magyarosításának módszereit a többi tudományokban is alkalmazta. Merített székely tájnyelvének szókinséből is. Geleji Katona egyetlen tanácsát mellőzte: jóformán sohasem használt idegen szót.

Bán Imre Apáczai Csere János című munkája alapján (Magyar Tudományos Akadémia Tudománytörténeti Intézet, Budapest, 1958).

PÁPAI PÁRIZ FERENC (Dés, 1649. május 10. – Nagyenyed, 1716. szeptember 10.). Pápai Páriz Imre fia. Gyulafehérvárt, Marosvásárhelyt, Nagyenyeden, 1672–73-ban Lipcsében, Marburgban, Heidelbergben, Bázelen tanult. Heidelbergben filozófiai, Bázelen orvosdoktor lett. 1675-ban hazatért. 1676-ban Nagyenyeden, 1677-től a fejedelmi udvarban volt orvos. 1680-tól haláláig az enyedi kollégiumban a görög nyelv, fizika, logika tanára. Pápai Páriz Ferenc külföldi összeköttetései révén gyűlt össze a

Rákóczi-szabadságharcban elpusztult kollégium újjáépítését lehetővé tevő segély; s nagy szerepe volt az oderafrankfurti és leideni ösztöndíjak megszervezésében is. – Polihistor volt; munkássága a puritanizmus és coccejanizmus eszményével rokon, de világi jellegű. 4 könyvből álló, részben franciából, németből fordított, részben önállóan összeállított sorozata (Pax animae, Kolozsvár, 1680; Pax corporis, Kolozsvár, 1690; Pax aulae, Kolozsvár, 1696; Pax sepulchri, Kolozsvár, 1698) a vi-

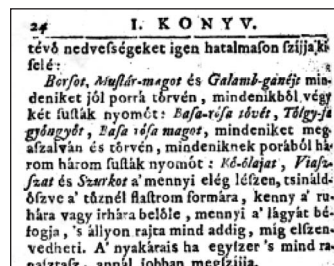
lági ember békéjéhez, testi-lelki harmóniájához ad útmutatást; közülük a Pax corporis (A test békéje) az első magyar nyelvű nyomtatott orvosi könyv. Benne a természettudományos gondolkodás ötvöződik a népfelvilágosító szándékkal. A könyvet a 18. században még hatszor adták ki. Történeti tárgyú művei is kezdeményező jellegűek. A Bethlen Gábor és David Pareus levelezéséből kiadott Rudus redivivum (Szeben, 1684; magyarul Romlott fal építése, ms., 1685) a hazai egyháztörténeti irodalom ösztönzője. Ő adta kis az első magyar címtant Ars heraldica (Kolozsvár, 1694) címmel. A Tótfalusi Kis Miklós halálára írt Életnek könyve (Kolozsvár, 1702) nemcsak emléket állít az elhunyt barátnak, de az első magyar nyomdatörténeti vázlatot is tartalmazza. Benne Pápai Páriz Ferenc élesen bírálja a magyar társadalom elmaradottságát, kulturátlanságát. Legnagyobb hatású műve a Szenci Molnár Albert szótárának átdolgozásával, kibővítésével készített Dictionarium Latino-Hungaricum (Lőcse, 1708). A nagy nyelvi tudatossággal készült, új szavakat, szókapcsolatokat meghonosító szótár csaknem 200 évig volt használatos.

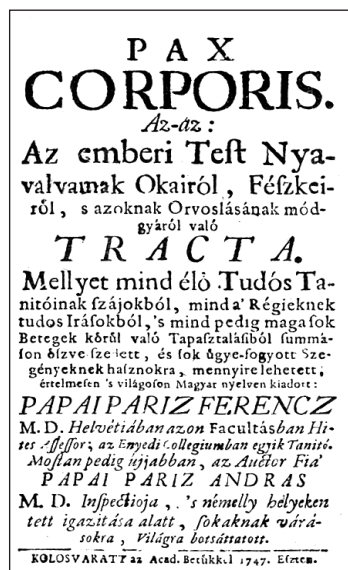
BUGÁT PÁL A szegény sorsú szabómester, Bukát (akkor még így írták) János fia 1793. április 12-én született Gyöngyösön. Tanulmányait a gyöngyösi ferences rendi gimnáziumban kezdte, majd 1807-től az egri líceum bölcsész diákjai között találjuk.

Szorgalma és kitartása az orvosi pályára vitte: 1811-ben iratkozott be a pesti orvosi karra. Ezekben az években tanárai között ott van Lenhossék Mihály és Stáhl Ignác is. Egyetemi professzorai, majd nagy hírű idősebb munkatársai nemcsak kimagasló tehetségére figyeltek fel, hanem kemény egyéniségére, akarateréjére, szorgalmára és tántoríthatatlan hivatástudatára is. Egyszerű származását büszkén hangoztatta, magyarságát és demokrata voltát sohasem tagadta meg.

A kudarcok – melyekben bőven volt része – csak elszántabbá tették. 1818-ban Bugát Pált orvosdoktorrá avatták. Először aszisztensként tevékenykedett Stulfa egyetemi tanár mellett, és

Részlet Pápai Páriz Ferenc Pax corporisából

Pápai Páriz Ferenc Pax corporisának belső címlapja (1690)

több mint két évig Fabinyi Teofil szemézmester segédeként is dolgozott. 1821-ben megpályázta az Országos Szemészeti Hivatalt. Az aspiránsok között neki voltak a legjobb szakmai eredményei, dicséretes ügyességgel, bal kézzel végzett el egy szemhályogműtétet. Fiatal életkorára hivatkozva azonban mégsem nyerte el a tekintélyes posztot.

Mélyen megbántódva arra készült, hogy elhagyja az országot, és elfogadja a kazanyi egyetem meghívását. A bécsi udvartól azonban nem kapta meg a szükséges engedélyt. Ezután sűrűn váltogatta a munkahelyeit: Bakabánya, Pest, Selmezbánya, Bélabánya, majd ismét Pest jelzik útját.

1824-ben – pályázat eredményeként – nevezték ki a sebészek számára felállított Elméleti Orvostani Tanszékre professzornak. 24 évi munkával jutott el pályája csúcsára: élettant, kór- és gyógytant, valamint gyógyszertant tanított magyarul. Életének nagy fordulatot adott az egyetemi katedra, még akkor is, ha Bugátnak fájt, hogy csak a sebészek oktatásával foglalkozhatott. Ez időben úgy tartotta: belőlük nem lesz „igazi” orvos.

A nyelvújítás, a magyar nyelv fontossága felismerésének, valamint barátainak hatására Bugát elhatározta, hogy a magyar nyelv használhatóságát az orvosi irodalomban is bizonyítja. Az egyetemen ekkor latinul és németül folyt az oktatás. Az egész magyar nyelvű természettudományi irodalmat is csak pár könyv alkotta (Diószeghi, Fazekas, Földi). Rác Sámuel, valamint különösen Bene Ferenc már Bugát előtt kezdeményező lépéseket tettek e téren: tanítványaik számára néhány orvosi könyvet ki is adtak. Ilyen előzmények után kezdett Bugát az egyetemen magyarul tanítani, buzdítva erre tanártársait is. Önérzetes kiállításának, harcosságának köszönhetően a tanári karban többen követték példáját. Elhatározását különösen örömmel fogadta Schusztner János, aki a kémia nyelvét már megpróbálta magyarosítani. Az idősebb kolléga mellett a fiatalok közül Flór Ferenc és Pólya József tanártársai, valamint Forgó György, Pest megye fizikusa szegődött Bugát nyelvújító munkássága mellé.

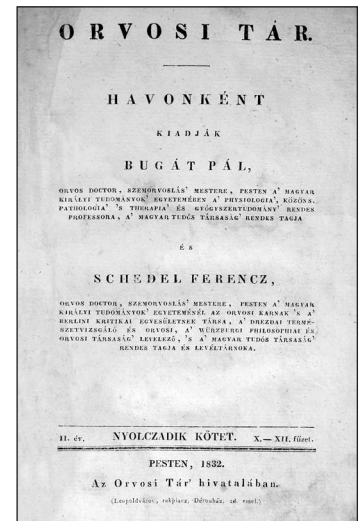
Bugát Pál 1828-ban Bonctudományi szójegyzéket készített, és lefordította Hempel Adolf Fridrik kétkötetes munkáját. Az egészséges emberi test bonctudományának alapvonalai címmel. Ez volt az első magyar nyelven megjelent bonctani mű, melyet Bugát szójegyzéke segítségével könnyen lehetett használni. A gyakorlat elfogadta Bugát újításait: Csasz Márton a bonctudományt Bugát könyve szerint oktatta, s a hallgatók szívesen tanulták azt.

Kezdetben Bugát a már forgalomban lévő műszavakat vette górcső alá, jelentésüket pontosította: „a zavaros homályt derített tisztasággal” kívánta lecserélni. Célja az volt, hogy kerülje a hosszú és alkalmatlan szavakat; ha lehetett, megrövidítette, ha nem, újjal pótolta azokat. Tanulmányozta a nyelvjárásokat, régi könyveket olvasott. Új szavait értő baráti körben be is mutatta:

Vörösmarty, Kisfaludy Károly, Toldy Ferenc, Bajza József, Stettner, ritkán Helmeccy kritikájára vagy dicséretére számíthatott.

1828-ban Bugát feleségül vette Almay Erzsébetet. Gyermekeik nem születtek, így teljes energiáját munkájába fektethette. A harmincas években további könyveket jelentetett meg, köztük Hahnemann Organon című híres könyvének fordítását. Ekkortájt írta meg tanítványai számára magyar nyelven a Közönséges kórtudomány és az Éptan című könyveit is.

1831. január 1-jén Bugát Pál Toldy Ferencsel együtt megindította az első orvosi folyóiratot, az Orvosi Tárát. A vezérszóban kijelentették, hogy egységes műszó-terminológiát fog-nak követni, bárki is írja a cikkeket, mert ugyanabban a kötetben hatféle író hatféle szót nem használhat. Bugát egyetemi munkája mellett e folyóirat segítségével terjesztette leginkább orvosi műszavait. Az első magyar orvosi szaklapba szívesen írtak mind az egyetemi, mind a vidéki orvosok, így a lap nem érezte meg, mikor Bugátot az 1831-es kolera elleni védekezés okán Lenhossék az északkeleti vármegyékbe küldte. Feleségével Máramarosszigeten telepedett le, de állandó összeköttetésben maradt Toldyval.

Az Orvosi Tár

A szülővárosából érkező hírek – két hét alatt 400 ember halt meg Kolerában Gyöngyösön – aggodalommal töltötték el. Szülei és néjje öt gyermekével ebben a városban élt, a szükségben segítségükre sietett 25 forinttal. A járvány elmúltával – édesapja halála miatti rövid gyöngyösi tartózkodás után – visszatért Pestre.

Az Orvosi Tár szerkesztése sok nehézséggel járt, s ez Toldyval való kapcsolatának megromlásához vezetett, olyannyira, hogy 1833-ban Toldy szerepét a szerkesztésben Flór Ferenc vette át. A lap kiadása sajnos ugyanebben az évben átmenetileg szünetelt, de Bugát szívósságának köszönhetően 1838-ban újra indult, s 1841-ig félévenként jelent meg. Az utolsó években (1848-as megszűnéséig) színvonala felfelé ívelt, híven közvetítve a magyar medicina fejlődését.

Bugát Pál elkötelezettségét és ambícióját jellemzi a Toldyval közösen 1833-ban megjelentetett Orvosi szókönyv, az 1836-ban lefordított, Sebészség címen kiadott Chelius első kötete, majd 1837-ben a második kötet, melyet további kettő követett. Majd újabb fordítás következett Tscarner Tapasztalati természettudomány című könyvével (1836).

Nem szegte kedvét a nyelvújítási munkásságát kísérő, sok esetben éles, személyeskedő kritika sem. Ezek a kritikák arra hívták fel a figyelmét, hogy újításai merészek, maga Toldy figyelmeztette arra, hogy szükségtelen olyan szavakra újat alkotni, melyekre már van új szó. Bugát kezdte elfelejteni a Bonctudományok idején hangoztatott elvét, miszerint a szavak jelentésében a bizonytalanságot szünteti meg. Tekintélye ebben az időben töretlen, a kritikákra reagálva úgy vélte: az idő majd megrostálja az ő szavait, a rosszak kihullnak közülük. Flór Ferencsel 1837-ben kiadta Kisded sebészeti eszköztárát és a Nevezetesebb sebészi véres műtételeket (1839). Flórral közösen összeállították a Magyarországi orvosrend névsorát. Kiegészítve kiadta a néhai Schusztér Jánosnak a Gyógyaszerek árszabása című munkáját (1843).

Ilyen termékeny évek után nem meglepő, hogy a Bene Ferenc által összehívott Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésén Bugátot elnöknek választották. Kihasznlva ezt a megtisztelő bizalmat, azzal a javaslattal állt elő, hogy hozzák létre a Természettudományi Társulatot. Az indítvány támogatásra talált, a társulat elnökévé Bugát Pált választották, majd újabb négy évig alelnökként végezte munkáját.

1843-ban ismét próbálkozott feljebb jutni az egyetemi oktatók között. Ekkor az Államorvostani Tanszék professzori székét pályázta meg. Bugát mellett szólt egyetemi oktatói gyakorlata és akadémiai tagsága. Esélyét csökkentette az a tény, hogy nem rendelkezett törvényszéki orvostani gyakorlattal. A tanszéket idős korára hivatkozva végül nem kapta meg.

Az Orvosi Tár 1841-es évfolyamában már említést tesz egy nagyszabású tervéről. Az 1843-ban megjelenő Természettudományi Szóhalmazról ekkor így ír: „A jelen munkában 18 évi fáradozásaink gyümölcsét tesszük le, s úgy véljük, hogy honi irodalmunknak, ez által nemzetünknek nem kedvetlen munkát tettünk. – Igaz, hogy a magyar tudós társaság természettudományi osztálya is munkálkodik egy ilyennek kiadásán, de ez minden eddig ajánlott helyes vagy helytelen szavaknak gyűjteménye leendvén, inkább csak historiai becsre van számítva, holott a mienk csekély belátásunk szerint csak vagy a már életbe átment, vagy hihetőleg átmenendő szavak gyűjteményét foglalandja magában, sőt helyel közzel olyak is találtak benne, mellyek még egészen újak lévén, a tudós társaság által kiadandóban semmiképp sem találtak helyet...”.

A Természettudományi Szóhalmaz 40 000 szót tartalmaz, ábcérendbe szedve. (Közel két évtizedes nyelvészeti munkájának gyümölcsét Bugát V. Ferdinándnak ajánlotta, akitől elismerés-

ként gyémántgyűrűt kapott.) Életének kutatói szerint a szóhalmaz megjelenésének idején volt tekintélyének zenitjén, „erdeimeinek teljes elismerését akkor hallhatta társaitól”.

A Természettudományi Szóhalmazról Bugát így vall: „...mit sokféle fáradozásaim közt leginkább kitűnőnek gondolok”. A szóhalmaz megjelenését követően Bugát életében néhány éves pihenő következett.

Az 1848-as forradalom idején minden fontosabb eseménynél jelen volt, a Honvédelmi Bizottmány Magyarország főorvosává nevezte ki, 1849-ben pedig követte a kormányt Debrecenbe, és részt vett annak munkájában. Világos után megfosztották állásától: bujdosásra kényszerült. Gyöngyösön a ferences rendfőnök rejtegette szobájában. Később ugyan amnesztiában részesült, de egyetemi katedrára többé nem állhatott.

1850-től Budán, a Városmajorban élt, idejét kertészkedéssel, orvosi praktizálással és elsősorban nyelvészkedéssel töltötte. 1850. október 12-én bejelentette az Akadémián, hogy elkészült a magyar–finn szótárral. Műve azonban kézirat maradt, mint az azt követő további szótárai is. A Világost követő évek nem kedveztek a Bugát-féle nyelvújításnak. Munkásságának eredménye ebben az időben néhány kisebb cikk, dolgozat, amelyeket az Akadémián olvasott fel, részben pedig megjelentette az Akadémiai Értesítőben.

1857-ben az Akadémia elutasította Szócsintánát. E mű nagy igyekezettel hirdette a szóalkotás legkönnyebb és leggazdagabb módját, a ragos szavaknak képzőkkel való ellátását. Legjobb barátainak egyike, Toldy Ferenc utasította el a Bugát által javasolt szóalkotási forrásokat, melyek Toldy szerint ellenkeznek a magyar nyelv törvényeivel, így elfogadhatatlanok.

Bugát akaraterjét bizonyítja, hogy 1860-ban ismét elvállalta a Természettudományi Társaság elnökségét. Az 1860-as évek elején megpróbálták visszacsábítani az orvosi közéletbe, de 1864-ben még – betegségére hivatkozva – a Természettudományi Társaság elnökségéről is lemondott. Visszavonulása előtt nemeslelkűen 2000 forintos alapítványt tett. Gyötrő betegsége ellenére nyolc csángó gyermek nevelését vállalta saját költségén, hogy hazájának „megmentse” őket. 1865. július 9-én halt meg.

Kapronczay Katalin Bugát Pál című írása alapján (Kapronczay K. Bugát Pál in. Híres magyar orvosok I. kötet Budapest, Galenus Kiadó 2000:23-27.).